

СЛЕДРЕСТИТУЦИОННОТО РАЗСЛОЯВАНЕ: ОСНОВНИ ФАКТОРИ И СОЦИАЛНИ ПОСЛЕДИЦИ

Стефан Видев – Аграрен университет – Пловдив

POST-RESTITUTION STRATIFICATION: MAJOR FACTORS AND SOCIAL CONSEQUENCES

The current project aims to explicitly the major factors determining various social issues concerning the Bulgarian restitutees. To this end, special emphasis is placed on the analysis of the post-restitution behaviour (either consumer or business-oriented) of the restitutees and the profit (non-profit) status of the restitution assets. The subsequently conducted analyses determines the social categories and strata within the Bulgarian society stemming from the urban restitution process.

1. ОСНОВНИ СТРАТИФИКАЦИОННИ ФАКТОРИ

В настоящата работа ще се опитам са очертая границите на влиянието на реституционния процес върху социалното разслояване на градските реституенти чрез отчитане на промените, които се наблюдават в техния следреституционен статус след като те вече са възстановили своите собственически права. Основните стратификационни фактори, които довеждат до по-значими или повърхностни, до по-трайни или спорадични, до по-всеобхватни или ограничени промени в следреституционния статус на изследваните лица се явяват: избраният тип следреституционно поведение (в зависимост от неговата потребителска или стопанска ориентация) и същностните характеристики на реституционните активи (най-общо казано тяхното стопанско и нестопанско значение).

Най-общо казано потребителски ориентираното следреституционно поведение се характеризира с:

- фетишизирането на реституираната собственост, третирането и като обект на абсолютно и доживотно владение, източник на малка, но сигурна рента, полагане усилия единствено за нейното съхраняване такава, каквата е съществувала преди отчуждаването си и пълното изключване на мисълта за нейната продажба;
- дълбоко вкоренен страх от започване на частен бизнес чрез използване на реституираната собственост, избягване на всякакъв стопански риск, който би довел до загубата на имота, възприемането на реституционния актив като наследена вещ, а не като източник на първоначален капитал, а на приходите от него изключително за потребление и спестяване;

- сакрализация на наследствената собственост – възприемането и като семейна светиня, емблема за миралото семейно благосъстояние, средство за социална идентификация, посредством пренасянето на социалната принадлежност на първоначалния собственик върху наследниците, опредметено вещественно доказателство за социалния произход, своеобразен родов тотем, който трябва да бъде предаден непокътнат на наследниците;
- отношенията вътре в съсобственическата общност имат силна родова окраска, т.е. натоварени са с всички активи и пасиви на родовата история, не са насочени към ефективното управление и стопанисване на собствеността, а към уреждането на междусемейните отношения, поради които нямат делови и прагматичен характер, което ги прави икономически ирационални;
- възприемане акта на възстановяване на своята собственост като възтържествуване на справедливостта, като материална компенсация за униженията, репресиите, лишаването от право на собственост, оценяване приходите (доходите) от тази собственост като възможно най-моралните;
- обективно възприемане на следреституционната си позиция като принудителна, като обвързваща ги с лица с които те не биха искали да имат нищо общо, като задължаваща ги да предприемат действия и отговорности по повод упражняването на собственическите им права - те постепенно загочват да усещат върху гърба си, че собственото им благосъстояние е зависима от отношенията вътре в съсобственическата общност величина;
- отделяне приходите от продажба (респ. доходите от собственост) от останалите доходи, стремеж те да определят чрез закупуване на стоки за дълготрайна употреба паметта на предците си, често отделяне тези приходи от семейния бюджет, изключително консервативно потребителско поведение;
- възприемане на реституираната си собственост (дори тогава, когато тя има стопанско значение) като лично, наследствено придобито имущество, което трябва да бъде съхрането на всяка цена, чието използване от страна на други лица (наематели и др.) го осквернява и др.;

Така описаните ценностни нагласи и характеристики на следреституционното поведение, разбира се, в най-голяма степен се отнасят за собствениците на реституирани недвижимости. При останалите подкатегории реституенти, поради специфичната следреституционна позиция и вида на притежаваните реституционни активи, потребителската им ориентация се проявява най-вече като ценностна ориентация и в по-малка степен като следреституционно поведение.

От своя страна, стопански ориентираното следреституционно поведение се характеризира с:

- отношение към реституционният актив като към икономически инструмент за постигане на определени бизнес-цели, който по нищо не се отличава от другите активи (освен в случаите в които именно той изпълнява функцията на първоначален капитал), трансформацията им в част от активите на функционираща фирма, собственик на която се явява вече бившият реституент, възприемането на реституционните активи единствено като източник на капитали, които могат да дадат началния тласък на отдавна замислени бизнес-начинания, постепенно

професионализиране на стопанската дейност и превръщането на печалбите от нея в основен източник на доход за семейството;

- разглеждане на реституционните активи като благоприятно изходно условие, което им позволява да стартират или разширят своя бизнес, при което отсъства каквото и да било сакрално или сантиментално отношение към наследеното или наследодателя, акцентирание върху собствените постижения и усилията, положени за тяхното постигане, оценка на притежавания от него наследствен дял единствено през призмата на възможностите, които той дава за генериране на печалба, идентификация със собствените постижения, а не чрез социалната принадлежност, биография и постижения на наследодателя (социалният произход при тях е допълнение, а не основно съдържание на тяхната самоидентификация);
- отделяне на превърналият се в съставна част от фирмените капитали реституционен актив от семейното имущество и печалбата от стопанска дейност от останалите доходи на семейството, възприемането на мисълта за неговата продажба или ипотекиране като нормална, тогава, когато се налага да се набавят средства за инвестиции, за покриване на задължения и др.;
- силна ориентация към съдружия в зависимост от стопанска изгода от тях, оценка на останалите съсобственици въз основа на делови и професионални качества, а не в зависимост от роднинската близост с тях, още по-малко от размера на притежаваните от тях дялове, назначаване във фирмата на специалисти въз основа на техните професионални качества и приноси и категорично изключване от персонала на роднини-съсобственици, ориентация към вземане на рационални икономически решения, независимо от това каква ще бъде оценката за тях от страна на другите съсобственици, поддържане с тях на изключително делови и основани на взаимната изгода отношения, подчертана утилитарност в поведението, изразяваща се в извличането на максимална полза от всяко начинание, познанство, среща и пр.;
- открито подчертано силно негативно отношение към рентниерството и неспособността на останалите роднини-съсобственици да решат своите реституционни и житейски проблеми, рязко отрицателно отношение спрямо реституенти-роднини, които са превърнали рентниерството в свой начин на живот, незаинтересованост към общите за роднините реституционни проблеми, от които не е заинтересован лично, склонност към пренебрегване на роднинството за сметка на лица от които има интерес.

Тези лица разглеждат реституираната си и наследена собственост единствено като стопански фактор, като открила им се щастлива възможност да стартират или разширят своя бизнес. Те успяват да трансформират изходния си следреституционен статус посредством пазарно ориентирания начин на използване на тази си собственост и превръщането и от наследствеч имот в средство за извличане на печалба, в капитал. Като такива те вече принадлежат към бизнес-сектора, а не към потребителския сектор, явяват се интегрирани в пазарната система стопански субекти (независимо дали да скъсали “пъпната връв” с реституираната собственост или отдавна да я “употребили” за инвестиционни цели). Независимо от това дали реституционните активи играят ролята на първоначален капитал като такива или този капитал се набира след тяхната продажба, както и независимо от това към коя подкатегория реституенти са принадлежали тези лица, вследствие на постепенния процес на трансформация на тези активи, протичащ успоредно с цялостната промяна

на тяхната социална принадлежност (от реституенти към бизнесмени), крайния резултат от този процес е формирането на нов "нормален" стопански субект, подчинен в своите действия на пазарните правила. В този и само в този смисъл градската реституция може да се характеризира като реприватизация, т.е. като такава форма на раздържавяване, която води до появата на стопански агенти, а не обикновени владетци на реституирана собственост.

Така представената опозиция, разбира се, трябва да се възприема като идеално-типична конструкция, като контрастно обособени крайни точки на един континуум от позиции. В зависимост от конкретните условия в които се осъществява реституционния процес при отделните реституенти и съсобственически общности в пространството между тези две гранични точки се разполагат множество междинни в зависимост от избрания тип следреституционно поведение позиции. Като такива могат да се посочат: отсъствието на каквото и да било използване на реституционните активи, комбинираното използване на реституирани недвижиминости или сгради, построени върху реституирани парцели (като жилища, за стопанска дейност и за отдаване под наем), ползването на недвижими имоти за жилищни и домакински цели от съсобствениците им, отдаването им под наем или продажбата им, приходите от които се използват за различни (потребителски или инвестиционни цели), акционирачето с фирма чрез внасяне на недвижимия имот като афортна вноска, създаване на стопанско съдружение с участието на всички или част от съсобствениците и др.

Разбира се, един такъв подход огрубява социалната конкретика, но въпреки това (или точно поради това) ни дава възможност да очертаем в едри шрихи основните зависимости между практикуваните типове на следреституционно поведение и промените, които те предизвикват в индивидуалния социален статус на изследваните лица. На това място е необходимо да направим задължително пояснение за използваният от нас при анализа на изследваните лица подход. Ние поставяме в центъра на изследователското си търсене социално-икономическата трансформация на градските реституенти, които дефинираме единствено като собственици на градски реституционни активи, които в зависимост от наличните си реституционни ресурси и избрания тип следреституционно поведение, променят своя следреституционен статус.

Изхождайки от гореизложеното е естествено да се приеме, че един или друг тип следреституционно поведение може да бъде осъществяван и оценяван само във връзка с притежаваните от реституентите и техните общности реституционни активи, изпълняващи ролята на обективни предпоставки, които очертават произтичащите след избора на определен вид следреституционно поведение перспективи. Както вече посочих, цялото многообразие от технико-икономически характеристики на реституционните активи, на този етап от анализа може да се сведе до реституционни активи със стопанско значение и реституционни активи без стопанско значение.

Реституционни активи със стопанско значение са тези активи, които имат стопанско предназначение, могат след преустройство или след застрояване на парцел да получат такова предназначение, могат да генерират доходи при тяхната експлоатация, или имат висока пазарна стойност и едновременно с това са бързоликвидни, т.е. за тях съществува високо пазарно търсене, което позволява след продажбата им да се акумулират значителни средства, които биха могли да бъдат

използвани за стопански и инвестиционни цели. По конкретно към реституционните активи със стопанско значение можем да пречислим: големи магазини, административни и производствени сгради, хотели, складове, ресторанти, големи къщи с дворове, партерни етажи с голяма площ и средно големи парцели в централните части на областните градове, които са в добро състояние, някои функциониращи мандри, фурни, мелници, големи парцели, намиращи се в покрайнините на големите градове, в границите на курорти или покрай магистрала; компенсаторни книжа (инструменти) с големи (над 75 хил. лв.) и особено големи номинали (много повече от 75 хил. лв.); акции от предимно публични търговски дружества, намиращи се в добро финансово състояние, разпределящи редовно високи дивиденди, чиито борсови котировки надхвърлят 15 хил. лв. и др. Към тази група можем да отнесем и някои случаи на притежание на разнородни по вида си активи, които взети поотделно нямат стопанско значение, но чиято съвкупна продажна цена би позволила на техните собственици да получат достъп до бизнес-сектора.

От своя страна реституционните активи без стопанско значение са тези, които нямат стопанско предназначение, не могат посредством преустройство или застрояване на парцел да получат такова предназначение или имат ниска пазарна стойност, което не позволява на техните собственици да използват средствата от продажбата им като първоначален капитал. Те най-често имат ниско пазарно търсене и ликвидност, не позволяват (независимо от начина на тяхната експлоатация) генерирането на висок доход, силно амортизирани са и имат много съсобственици (ако са недвижими имоти); имат ниска номинална стойност (ако са компенсаторни книжа) или са с ниска борсова цена и са неликвидни (ако са акции). Към тях можем да отнесем: почти всички недвижимости, които се намират в малките градове, средни и малки магазини, къщи, административни, промишлени и складови постройки, жилища, градски парцели и дворни места, гаражи, ателиета и др., намиращи се в крайните квартали на големите градове; компенсаторни книжа с ниски (под 75 хил. лв.) и много ниски (далеч под тази сума) номинали; акции на предимно непублични дружества, намиращи се в лошо финансово състояние, които имат постоянно спадащи борсови котировки, не разпределят дивидент и чиято пазарна цена е под 15 хил. лв. и др.

Опозицията “реституционни активи със стопанско значение” – “реституционни активи без стопанско значение” задава предпоставките, чрез които можем да обясним последващото следреституционно поведение, а отгук и силата, трайността и дълбочината на очакваните промени в следреституционния статус на лицата. Стопанското или нестопанско значение пряко влияе върху избора на един или друг тип следреституционно поведение – имаме всички основания да очакваме едно по-стопански ориентирано от страна на собствениците, чиито активи имат стопанско значение, и обратно – едно по-потребителски ориентирано и насочено към задоволяване на нуждите на съответното домакинство от страна на собствениците на активи без стопанско значение. Абстрахирайки се от останалите фактори и условия можем да предположим, че първите имат капиталобразуващ потенциал и като такива могат да послужат като значим ресурс за коренна промяна на следреституционния статус на изследваните лице, докато вторите имат по-скоро

домакинско-потребителско значение и следователно могат да окажат само несъществено, временно и повърхностно влияние върху този статус.

2. СЛЕДРЕСТИТУЦИОННИ СОЦИАЛНИ ПОСЛЕДИЦИ

По време на втората фаза от реституционния процес се наблюдава отслабване на интензитета на социалната мобилност в сравнение с първата фаза, за която беше характерно номиналното повишаване на имущественото благосъстояние на реституентите. С други думи, следреституционното поведение резултира по-слабо върху разслояването на реституентите в сравнение с продуцираното вследствие самият акт на възстановяване на собствеността социално разслояване. Оказва се, че дълбочината и обхвата на следреституционното разслояване са значително по-слаби в сравнение със стратификационният потенциал, който се “крие” в реституционните активи. Основанията за един такъв парадоксален извод са следните:

- Доколкото тези активи масово остават неизползувани или се използват за домакински и потребителски цели, стратификационните ефекти се припокриват с номиналното увеличение на имущественото благосъстояние на лицата, установило се след възстановяване на собственическите им права;
- Генератори на интензивна социална мобилност се явяват само отделни реституенти и съобщественически общности, които имат стопански ориентирано следреституционно поведение. В тези случаи може да се наблюдава разслояване от стопанско-пазарен тип, явяващо се резултат от следреституционно поведение характеризиращо се собствено стопанска експлоатация на активите, инвестиционна насоченост на печалбите или на средствата, получени след продажба на активи и трансформация на активите с оглед изискванията на пазара. Социалните последици от избор на такива следреституционно поведение се изразяват във възможността за заемане на придобит, устойчив и възпроизводим нов следреституционен статус, принципни различен от изходния, бързо и безвъзвратно “напускане” на изходната следреституционна позиция, а много често и състава на категорията и др.

Преобладаващият вид социално разслояване, което следреституционното поведение на реституентите произвежда е имуществено-подоходното. Характерните особености на това поведение са: отказ от стопанска експлоатация на активите, ползуването им за домакински цели (а много често отсъствие на каквото и да било използване), много нисък размер на приходите в сравнение със стойността на реституционните активи, съпроводено с потребителската насоченост при тяхното изразходване, наличието на голям процент реституционни активи, които не генерират никакви приходи, отказ или невъзможност от трансформация на актива като условие за неговата пазарна реализация и др. Основните характеристики на това имуществено-подоходно разслояване се явяват: изцяло предписан характер на следреституционния статус, продължително оставане в рамките на изходния статус или обратно - бързото му напускане (и в двата случая принудително и против интересите на лицето), принципни трудности, а нерядко е невъзможност от заемане на нов, устойчив и възпроизводим следреституционен статус. Тези са и причините поради които стратификационните последици не надхвърлят първоначалните.

В резултат от избраният тип следреституционно поведение, формата в която се осъществява възстановяването на собственическите права и стопанското (респ.

не стопанско) значение на реституционните активи, реституционния процес продуцира появата на следните социални социално-икономически категории и слоеве:

- Едри акционери и собственици на фирми, възникнали след апорт на реституирани недвижности в търговски дружества, като фирми, съставени от реституенти-съсобственици на недвижими имоти, вследствие на обезщетение с големи пакети от акции на търговски дружества или закупили такива пакети от акции с компенсаторни инструменти, придобили чрез компенсаторни книжа миноритарни пакети от акции, собственици на по-често средни фирми, възникнали след реинвестирането на значителни реституционни капитали и др.;
- Собственици на малки фирми, възникнали на основата на стопанската експлоатация на реституираните си недвижности, след реинвестирането на реституционни капитали или след застрояването на парцели със стопански постройки;
- Занаятчи и дребни търговци, работещи на патент, възникнали на основата на стопанската експлоатация на реституираните си недвижности, след реинвестирането на реституционни капитали или след застрояването на парцели със сгради със стопански помещения;
- Дребни акционери в търговски дружества, възникнали в резултат на обезщетение с акции, след закупуване на малък пакет акции с компенсаторни инструменти на фондовата борса или по линия на масовата приватизация или реинвестирали реституционни капитали в акции;
- Едри рентиери, източник на основният доход на които е отдаването на първокласни недвижности от които притежават значителни дялове под наем, в повечето случаи трудово незаети;
- Дребни и средни рентиери, за които отдаването под наем на недвижими имоти е източник на допълнителни доходи, най-често трудово заети;
Работници и служители, работещи на заплата във фирмата на наемателя или на някой от съсобствениците си.

Конституирана по този начин изследваната категория лица приема формата на пирамида на върха на която се разполагат едрите рентиери, притежателите на значителни дялове от водещи печеливши фирми и реинвестирали реституционни капитали в проспериращ бизнес (всички те получили своята трайна социална позиция като интегрирани в пазарната система пазарни агенти именно на базата на реституционния механизъм), а в нейната основа – хиляди дребни рентиери, бизнесмени, занаятчи, търговци и акциснери (чиито следреституционен статус е изключително неустойчив, а перспективите им за неговото съхраняване чрез стопанска експлоатация на реституционните активи – минимален). По-голямата част от градските реституенти остават извън нейните граници, т.е. те няма да съумеят (или обективно не са в състояние) да използват реституционните си ресурси като инструмент за интеграция в пазарната система – това са стотиците хиляди, които вече са разпродали (или предстои да го направят) своите компенсаторни книжа, акции и недвижими имоти – за тях може да се каже, че реституцията е приела формата на обикновено обезщетение, което се изразходва за потребителски цели.

Наследяването на семейни имущества е неотменен механизъм, съпътстващ възпроизводството на стратификационните системи. В модерните общества ролята на

наследствените привилегии постоянно намалява, особено по отношение на такива социално инертни привилегии каквито се явяват личните непроизводителни богатства, чиито стратификационен потенциал се крие единствено в тяхната стойност. Като масов, наследствено-обезщетителен (и следователно непазарен по своя характер и произход) способ за раздържавяване реституционния механизъм се явява източник за традиционализация на обществените отношения, в противовес на приватизационния, който (дори да отчетем всички условности на прехода) е генератор на модернизационни процеси. Но дори в едно сравнително традиционно и реформиращо се общество като българското наследяването на имуществата не е в състояние да предизвика значими стратификационни последици. Това сигурно означава, че България все пак е тръгнала по пътя на своята модернизация, в руслото на която ролята на наследствено придобитите привилегии намалява, за сметка на занятието, като поле за изява на личните усилия и способности.

Следреформената стратификационна система у нас ще бъде до голяма степен функционално следствие от степента на интегрираност (участие или отказ от участие) на отделните социо-професионални групи, слоеве и прослойки в изграждащата се пазарна система. Опозицията “пазарно – извънпазарно” позволява не само открояването на основните характеристики на различните социални слоеве, но и да се прогнозира кои от тях ще образуват фундамента на тази стратификационна система, и на кои е съдено да изчезнат или да се маргинализират (напр. огромна част от малките земеделски стопанства, дребни бизнесмени, занаятчии, акционери, рентистри и др.). В най-голяма степен подобна съдба очаква наследниците на досоциалистическия елит, които избраха да прибавят реституираната си собственост, там откъдето исторически прохода всеки капитализъм – домашното имущество.